

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum

IV Eesti raamatuteaduse konverents

Ettekannete teesid

Tartu 1969

A-47180

H. Kulpa

EESTI NSV TA F. R. KREUTZWALDI NIM.
KIRJANDUSMUUSEUM

OSKAR KALLAS JA RAAMATUKOGU

IV EESTI RAAMATUTEADUSE KONVERENTS

30.—31. X 1969

ETTEKANNETE TEESID



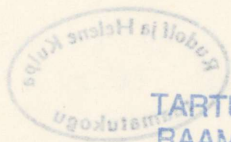
TARTU 1969

Toimetaja M. K a h u

IV EESTI RAAMATUTEADUSE
KONVERENTS

30.—31. X 1969

ETTEKANNETE TEESED



TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Kaane kujundanud A. Mesikäpp

OSKAR KALLAS JA ARHIIVRAAMATUKOGU

H. KULPA

H. Kulpa

Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu tekke- ja kujunemislugu on lahutamatult seotud eesti teadlase ja kultuuritegelase dr. phil. Oskar Kallase isikuga (1868—1946), sest tema oli selle asutajaid, eesti rahvusraamatukogu mõtte elluviija ja väljaarendaja. Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Üliõpilaste Seltsi ja O. Kallase isikliku fondi arhiivmaterjalide põhjal oli võimalik üksikasjalikult jälgida O. Kallase tegevust (1888—1940) rahvusraamatukogu heaks.

1. Kuigi eestikeelsete ja Eestit käsitlevate trükiste kogumise alged ulatuvad XIX sajandi alguseni ning sama sajandi kestel tekkis rida väärtuslikke kogusid (J. H. Rosenplänteri, M. Jürgensi, Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti Kirjameeste Seltsi jt. omad), ei jõudnud neist ükski eesti rahvusraamatukoguks kujuneda.

2. 1890. aastate algul püstitati O. Kallase algatusel Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) raamatukogule rahvusraamatukogu ülesanded — muretseda kõik eestikeelsed trükised. Need funktsioonid ületasid kaugelt seltsi kohustusi, kuid oma ajastu tingimuses oli see ülitähtsaks sammuks eesti kultuuriloos. Sel teel kujunes EÜS-i raamatukogu Eesti Rahva Muuseumi (ERM) arhiivraamatukogu (AR) eelkäijaks.

3. ERM-i ja selle (praegu Kirjandusmuuseumi) arhiivraamatukogu rajamine sai teoks ajavahemikul 1907—1909. O. Kallas oli nende tähtsamaid asutajaid. Ta oli muuseumi põhikirja väljatöötamise toimkonnas, asutamiskoosoleku juhatajaks 1. (14.) aprillil 1909, esimesi tegevliikmeid ja 1909—1919 ERM-i esimeheks. O. Kallase algatusel sai seni rahvusraamatukogu ülesandeid täitnud EÜS-i raamatukogu (üle 10.000 köite) arhiivraamatukogu aluseks.

4. Eraseltsina töötas ERM oma algaastail peamiselt vabatahtlike ja tasuta tööjõududega. Muuseumi juhtimine nõudis tema esimehelt (s. o. juhatajalt) O. Kallaselt äärmiselt pingutatavat tegevust ja entusiasmi aineliste vahendite hankimisel ja töö organiseerimisel. AR-i tegevuse väljaarendamine ja tutvustamine, fondide komplekteerimine ja laialdaste sidemete loomine Trükiasjade Peavalitsuse ja eesti tsensoritega, kirjastuste, trükikodade ja raamatukogudega, Vene Teaduste Akadeemia ja Soome seltsidega jne. — kõik see lasus eeskätt O. Kallase õlgadel. (Esimese raamatukoguhoidja sai muuseum alles 1917.)

Vaatamata raskustele, kujunes AR Oskar Kallase juhtimisel tähtsaks eesti rahvusraamatukoguks, mille fondide suurus ulatus 1918. aastal juba üle 30.000 köite.

5. Ka välismaa (Helsingis 1919—1922, Londonis 1922—1934) ja Tallinna perioodil (1934—1940) osutas O. Kallas AR-ile oma abi pakiliste probleemide lahendamisel ja fondide täiendamisel. 1920. aastate algul esines ta Haridusministeeriumis taotlusega jätta AR-ile tema rahvusraamatukogu ülesanded, mis ka jaatavalt otsustati ja Tallinnas peetud raamatukoguhoidjate kongressil vastavate resolutsioonidega kinnitati. 1920 valiti O. Kallas ERM-i auliikmeks.

6. Olemasolevate andmete põhjal on võimalik konkreetset tutvuda teostega, mis O. Kallas on isiklikult ostnud ja annetanud esiti EÜS-ile, siis AR-ile. Selle kirjanduse analüüs näitab, milliseks tähtsaks panuseks oli see kõik AR-i fondide rikastamisel. Suurt osa etendasid O. Kallase eruditsioon, keelteoskus, laialdased suhted ja muidugi armastus ning huvi raamatute vastu üldse. Välismaal viibimise ajal oli oluline O. Kallase vahetu tutvumine kirjandusega koha peal ja mitmete riikide ajalehtede pidev jälgimine.

7. O. Kallas lõi aastast aastasse oma erakordse algatusvõime ja viljaka tööga vajaliku pinna AR-i asutamiseks. Tähtis oli see, et rahvusraamatukogu vajaduse pideva propageerimisega saavutas O. Kallas sellekohase sügava arusaamise nii seltsides ja asutustes kui ka eesti rahva laia des hulkades.

Seni on O. Kallasest kirjutatud peamiselt kui folkloristist, kuid mitte vähem väärivad valgustamist tema silmapaistvad teened eesti rahvusraamatukogu ja etnograafia-muuseumi loomisel.

ARHIIVRAAMATUKOGU SIDEMED LENINGRADI EESTI KIRJASTUSEGA

L. LAIDVEE

1. Peale selle kui arhiivraamatukogule oli kindlustatud Eestis ilmuvate trükiste saamine sundeksemplaride korras (alates 1918), hakati järjest enam tähelepanu pöörama väljaspool Eestit ilmuvate eestikeelsete ja Eestit käsitlevate muukeelsete väljaannete muretsemisele. Seoses sellega kerkis üles küsimus, kuidas saada raamatukogule Nõukogude Liidus ilmuvaid eestikeelseid trükiseid ja Eestisse puutuvaid venekeelseid teoseid.

2. Püüti sidemeid luua mitme Leningradi asutusega («Edasi» toimetus, Peterburi Eesti Ülikool jt.) ja lõpuks Eesti Kirjastusühisusega. Mitu aastat kestnud kirjavahetuse tulemusena sõlmiti kirjastusega 1925. aastal kokkulepe kirjanduse vahetamiseks lehekülj lehekülje vastu. Vastavalt sellele kokkuleppele pidi AR saama kõik NSV Liidus ilmuvad ja võimaluste piirides ka varem ilmunud eestikeelsed raamatud, ajakirjad ja ajalehe «Edasi». Peale selle lubati saata ka venekeelseid Eestit käsitlevaid teoseid. Vastutasuks sooviti saada uuemat eesti ilukirjandust, teatmeteoseid ja teaduslikku kirjandust.

Väljaannete vahetus Leningradi eesti kirjastusega kestis, vahepeal küll mitmel korral katkedes, kuni 1937. aastani.

3. Leningradist saadetavate raamatute ja ajakirjanduse kättesaamine oli mitmesuguste raskustega seotud. Ajalehe «Edasi» sissetoomine Eestisse oli keelatud, samuti kuulusid ka teised NSV Liidus väljaantud trükiteosed «keelatud kirjanduse» hulka, mille muretsemiseks ja hoidmiseks tuli taotleda eri luba. Ja kuigi see luba saadi, tuli igal aastal ikka ja jälle pöörduda poliitilise politsei komissari poole Tallinnas, et kätte saada ajalehe «Edasi» kinnipeetud numbreid, kusjuures kinnitati, et «keelatud kirjandust» ei laenutata arhiivraamatukogus üldreeglina isegi mitte teaduslikuks otstarbeks.

4. Peale raamatute ja ajakirjanduse saadeti vastastikku mitmesuguseid masinakirjalisi bibliograafilisi nimestikke. AR palus saata ka pseudonüümide lahendusi, kuid puuduvad andmed, kas neid saadi.

5. Vaatamata kõigile raskustele, kulges vahetus Lenin-

gradi eesti kirjastusega küllalt edukalt, ulatudes mõnelgi aastal üle 20000 lehekülje. Saadi peaaegu täielikult kõik kuni 1937. aastani NSV Liidus ilmunud eestikeelsed raamatud, brošüürid ja ajakirjad ning «Edasi» aastakäigud. Vähem rahuldab venekeelsete Eestisse puutuvate teoste saamine ja nende hankimiseks tuli otsida muid võimalusi. Saamata jäi, vaatamata korduvatele taotlustele, Siberi eestikeelne ajaleht «Kommunaar».

Kirjavahetuse põhjal võib järeldada, et rahule jäi vahetusega ka kirjastus, kuna AR püüdis võimalikult kõiki kirjastuse soove rahuldada.

ARHIIVRAAMATUKOGU EVAKUATSIOONIS

A. PALM

1. Lähemas minevikus on kahel korral toimunud eesti suuremate raamatukogude evakueerimine ja reevakueerimine: I maailmasõja ajal viidi Tartu Ülikooli Raamatukogu (ligikaudu 0,5 milj. köidet) Voroneži ja toodi pärast sõda 1920 sealt tagasi; II maailmasõja ajal evakueeriti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu (AR) täies ulatuses (ligikaudu 0,2 milj. köidet) eri paikkondadesse kodumaal ja toodi pärast maa vabastamist oma endistesse ruumidesse tagasi.

2. AR-i evakueerimine toimus Saksa okupatsiooni ja lähitagala tingimuses märtsist juulini 1944 seoses sellega, et taganeva Saksa armee asutus (Geheime Feldpolizei) võttis maja sundkasutamisele. AR-i fondid veeti peamiselt autodel ning osalt ka raudteel järgmistesse kohtadesse: 1) Viljandi lähedale Tustile (eesti raamatute ja perioodika põhieksemplar — ca 150 kasti); 2) Suure-Jaani lähedale Lahmusele (suurem osa eesti raamatute ja perioodika II eksemplari — ca 100 kasti); 3) Elva lähedale Arule (eestikeelset perioodikat — ca 70 kasti + 30 kasti K. Menningu raamatukogu); 4) Lõuna-Eestisse Karksi (peamiselt baltika raamatud ja perioodika — ca 300 kasti). Hoiupaikadeks olid peamiselt endiste mõisahoone keldrid või aidad, kus hoiutingimused sugugi ei vastanud trükiste hoidmise nõuetele. Kastide nappuse tõttu evakueeriti enamik perioodikafonde lahtiselt. Et Tustile viidi fondide rariteetsem osa,

hoiuruumid seal aga osutusid sobimatuiks, evakueeriti sealsed varad vahetult enne rinde üleminekut (septembri algul 1944) edasi Läänemaale Suure-Lähtru koolimajja. Osa materjale — nimelt arvukas reservfond (ca 200 kasti) — paigutati linnas TRÜ keemiahoone pööningule (Kingisepa tän.) ja õppekorpuse nr. 1 (Vanemuise tän.) vestibüüli.

3. Varade reevakueerimine väljaspool Tartut asuvatest hoiukohtadest algas küll kohe pärast rinde üleminekut, aga suudeti lõpule viia aasta pärast. Esimestena jõudsid oma töötajate hoole all juba oktoobri lõpul 1944 raudteed pidi Tartusse tagasi Suure-Lähtrus hoiatud põhifondid. Sõja kestmisest tingitud transpordiraskuste tõttu saadi Karksist, Lahmuselt ja Arult fondid tagasi tuua alles augustis 1945, kui nende olukord oli muutunud murettekitavaks. Keemiahoone pööningule paigutatud reservfondi materjalid jõuti tagasi tuua alles 1946. Reevakueerimise teostasid muuseumi oma töötajad.

4. Evakuatsioonis olles sai osa AR-i fonde tugevasti kannatada rõskuse ja hallituse käes. Kadumamineku protsent seevastu oli tühine, sellest hoolimata, et tuhanded köited veeti lahtiselt. Küll hävis suuremal hulgal reservfondi perioodikat linnas keemiahoone pööningul. Suur oli AR-i materiaalne kahju: muuseumi hoonesse majutatud sõjaväeosad hävitasid enamiku riivuleist (220), mistõttu oli väga tõsiseid raskusi fondide taasülesseadmisel. Maja saadi Nõukogude sõjaväevõimudelt kätte jaanuaris 1945, aprillis alustati põhifondi paigaldamist ja sügisel alati taas laenu- tamist, kuid mitte laenutus-, vaid arhiiveksemplari baasil. Fondide lõpliku kordaseadmisega saadi valmis alles aastal 1947.

MÖNDA E. WINKELMANNI
«BIBLIOTHECA LIVONIAE HISTORICA»
SAAMISLOOST

I. VEERSALU

Ettekandes käsitletakse nimetatud teose raamatuajaloolist külge, nimelt selle koostamis- ja ilmumisloost seest Eestiga.

1. Ajalooteadlane Eduard August Winkelmann (1838—1896) töötas Eestis aastail 1860—1869, algul Tallinna Toomkoolis, seejärel Tartu ülikooli õppejõuna. Tema erialaks oli Preisi ajaloo uurimine, kuid Eestis elades hakkas ta tegelema Baltimaade, sealhulgas ka Eesti ajalooga. Tema koostatud kapitaalne bibliograafiline teos «Bibliotheca Livoniae historica» on tänaseni jäänud kasutatavaks tööks, mille andmeid ei vaja mitte ainult ajaloolased, vaid kõik need, kes laiemalt huvituvad eesti ja läti kultuuri- loost.

2. 1866 astus Eduard Winkelmann Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) liikmeks, 1867—1869 oli selle presidendiks. Pärast Tartust lahkumist valiti ta 1869 ÕES-i auliikmeks ja jäi kirja teel seltsiga kontakti kuni oma elu lõpuaastateni.

3. 1864 alustas E. Winkelmann Balti provintside (Eesti-, Liivi- ja Kuramaa) ajaloo allikate ja kirjanduse süstemaatilist registreerimist, 1866. a. lõpuks oli käsikiri põhiliselt valminud. Et ÕES ei suutnud autorit abistada teose väljaandmisel, kuigi ta seda teha püüdis, esitas Winkelmann oma käsikirja kirjastamiseks Keiserlikule Teaduste Akadeemiale Peterburis, kelle väljaandena nimetatud raamatu esimene trükk kahes vihikus aastail 1869—1870 ilmuski. Seni on ilmumisaastaks peetud 1870. aastat.

4. «Bibliotheca Livoniae historica» teise, täiendatud väljaande koostas E. Winkelmann juba Saksamaal, kuid ka selle saamisloos on ÕES teatud osa etendanud. Teine trükk ilmus Berliinis Weidemanni raamatukaupluse kirjas- tusel 1878.

5. E. Winkelmanni «Bibliotheca Livoniae historica» ei kuulu eesti kultuurilukku mitte ainult oma ainekult, vaid on autori Eestis töötamise ja Õpetatud Eesti Seltsi kaudu Eestiga seotud ka oma koostamis- ja ilmumisloolt.

AJALOOALANE BIBLIOGRAAFIA JA TEADUSLIK INFORMATSIOON

H. PALLI

1. Ajaloolase bibliograafia arenemine algab meil E. Winkelmanni «Bibliotheca Livoniae historica» ilmumisega (I väljaanne 1870, II — 1878). Selle jätkuks (ladina kirjaga kirjanduse osas) on E. Blumfeldti ja N. Loone «Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917». Jooksva bibliograafiaga hoidsid ajaloolasi kursis «Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaated» 1918—23, 1929—31. Osa kogutud materjali asub praegu ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnas kartoteegina.

2. Nõukogude Eestis on jooksev ajaloolane bibliografeerimine koondatud «Raamatukroonikasse» ning «Artiklite ja Retsensioonide Kroonikasse» (ka teistes liiduvabariikides ning sotsialismimaades ilmunud kirjandus). Peale selle on välja antud mitmed kitsamad ja valikulised bibliograafiad («Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia» jt.).

3. Suur bibliograafiline teatmematerjal, mis pakub huvi ajaloolasele, on koondatud mitme suurema raamatukogu kartoteekidesse, eriti kartoteeki «Eesti kodanliku ajakirjanduse üldine analüütiline bibliograafia 1821—1931» ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakonnas. On koostatud hulgaliselt kitsamaid temaatilisi kartoteeke ja käsikirjalisi bibliograafilisi ülevaateid.

4. Ajaloolisi teatmeid võib leida niisugustest käsiraamatutest, nagu Eesti Entsüklopeedia, ENE, «Eesti biograafiline leksikon», «Eesti» (maakondade maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus), «Kas tunned maad», «Revolutsiooni lipukandjad» jms.

5. Viimasel ajal on hakatud kasutama ka tänapäeva informatsioonivahendeid, peamiselt perfokaarte, on välja antud kaks sälkkaartide mappi.

6. Aktuaalseteks ülesanneteks ajaloolases bibliograafias ja teatmeteenistuses jäävad Eesti ajaloobibliograafia jätkamine, uue biograafilise leksikoni väljaandmine, eesti ajakirjanduse sisu bibliograafia lõpuleviimine ning informatsioonilaboratooriumi loomine Eesti NSV-s.

VARASEMA EESTI AJAKIRJANDUSE OSAST LUGEJA GEOGRAAFILISE HORISONDI AVARDAMISEL

J. PEEGEL

1. Ajakirjanduse ajaloos on märgatava muutuse läbi teinud ka ajalehe funktsioonid. Varasemas eesti ajakirjanduses oli ajalehe ja õpetliku rahvaraamatu vahe sageli üsna väike. Ajalehe osa lugejaile õpetliku ning teadmisi avardava lugemisvara pakkumisel oli sel ajal võrdlemisi suur, mistõttu ajaleht sisuldasa oli üsna lähedane kalendritele ja rahvaraamatutele.

2. TRÜ-s on süstemaatiliselt uuritud varasema eesti ajakirjanduse («Marahwa Näddala-Leht», «Perno Postimees», «Tallorahwa postimees», «Missioni-Leht») osa geograafiliste teadmiste esitamisel. Selgub, et aastate vältel on mainitud ajalehed — ehkki süsteemitult — suutnud lugejaile tutvustada väga paljusid maid ja rahvaid. Võrreldes esimeste tolleaegsete geograafiaõpikutega, on ajalehtede osa vastavate teadmiste pakkumisel olnud kindlasti suurem ning nende mõju vastava lugemisvara elavama esituse tõttu eeldatavasti sügavam.

3. Ajakirjanduse kui kultuuriteguri funktsioone minevikus oleks vaja edaspidi komplekselt uurida (näit. ajakirjanduse osa ajalooalaste teadmiste levitamisel, ajaleht kirjandusteoste avaldamise kohana, kirjanduskriitika ajalehes jne.), sest see aitaks paremini aru saada ajakirjanduse kui kultuuriteguri eeldatavast kogumõjust pikema ajavahemiku jooksul. Loomulikult seostub ajakirjanduse kui kultuuriteguri funktsioon vastava perioodi ajakirjanduse poliitilise ja ideoloogilise iseloomustusega.

PÄRNU OSA EESTI AJAKIRJANDUSE AJALOOS XIX SAJANDIL

A. MUINASTE

Eesti ajakirjanduse enam kui kaheaja-aastases ajaloos etendas möödunud sajandil küllaltki suurt osa elava kaubandusega jõukas sadamalinn ja kultuurikeskus Pärnu.

1. Alates 1810 ilmus Pärnus saksakeelne ajaleht «Pernausche wöchentliche Nachrichten» (hiljem «Pernausche Zeitung»). Siin toimetas J. H. Rosenplänter oma perioodilist väljaannet «Beiträge...» (1813—1832). Eestikeelsele väljaannetele oli kohalik baltisaksa ja saksa-eestikeelne ajakirjandus kahtlemata eeskujuks.

2. Eestikeelse ajakirjandusega oli Pärnul juba varakult sidemeid: aastatel 1822 ja 1825 trükiti Pärnus G. Marquardt'i juures O. W. Masingu «Marahwa Näddala-Lehte». Vastav asjaajamine käis siin O. W. Masingu ametivenna ja mõttekaaslase J. H. Rosenplänteri kaudu. 1847—1849 trükiti Pärnus Karuse pastori Fr. W. A. Hasselblatti ja Pärnu Elisabeti koguduse pastori E. W. W. Schultzi toimetatud sariväljaannet «Leiwakorwikenne».

3. Aastal 1850 asutati Pärnu Ülejõe eesti algkool. Koolmeistriks tuli senine Vändra kösterkoolmeister J. V. Jannsen, kellel juba Vändras elades oli eestikeelse ajalehe väljaandmine meeles mõlkunud. Vastavad taotlused aastatel 1845 ja 1850 olid aga kõrgemalt poolt eitavalt otsustatud. Järjekordselt üritas J. V. Jannsen leheloat saamist 1856. aastal Vene tsaaririigi muutunud sisepoliitilises olukorras. Vastavad palvekirjad esitasid trükkalid H. Laakmann Tartust ja Fr. W. Borm Pärnust. Seekord saadi load kiiresti. J. V. Jannsen otsustas jääda lehe palgaliseks toimetajaks Pärnu ja 5. (17.) juunil 1857 astus «Perno Postimees ehk Näddalileht» oma esimese numbriga eesti rahva ette. Kuus ja pool aastat ilmus ajaleht, millele 1861. aastal oli lisandunud misjoniteemaline lisaleht, Pärnus Jannseni toimetusel. Toimetajale olid need pingerikkad aastad. Need on ka kõige paremini uuritud perioodiks «Perno Postimehe» 29-aastakäigulises ajaloos (1857—1885).

4. 1863. aasta lõpul lahkus J. V. Jannsen Pärnust. «Perno Postimehe» uueks toimetajaks sai kösterkoolmeister C. F. Lorenzsonn, kes ka varem oli kirjamehe ametit

EESTI DEMOKRAATLIKE AJALEHTEDE ÜHISRINNE AASTAIL 1878—1882

M. KAHU

1. Kõnealuse teema eellugu ulatub 1862. aastasse, kui J. Hurt teadaolevalt esmakordselt sõnastas J. V. Jannseni ajalehe suhtes vastasrindliku demokraatliku perioodilise väljaande asutamise mõtte. Samalaadseid kavatsusi tekkis hiljem veel mitmeid, kuni C. R. Jakobson alates 1868 hakkas tegema praktilisi katseid sellise ajalehe asutamiseks Peterburis ja Eestis. Paljude aastate kestel ei andnud needki tulemusi.

2. Aasta 1878 sai murranguliseks: hakkas ilmuma C. R. Jakobsoni «Sakala»; viimase pooldajate kätte läks üle «Perno Postimehe» tegelik toimetamine; Tartu demokraatlik ringkond sai loa uue ajalehe käimapanekuks. Demokraatlike ajalehete ühisrinne hakkas kujunema.

3. Suvel 1879 alustaski ilmumist «Tartu Eesti Zeitung», millesse Jakobson suhtus algul äraootavalt ning skeptiliselt. Alates 1880. a. algusest pääses aga maksvusele nende kahe lehe ideeline lähedus ja sai alguse aastaid kestnud sõbralik koostöö. Ühisrinne oli lõplikult välja kujunenud.

4. Nimetatud leeri ühendas konservatiivsete, klerikaalsete seisukohtade hülgamine ja võitlev hoiak poliitilistes küsimustes. Siia kuulunud liitlaslehed, millede liidriks oli «Sakala», tunnetasid ise selgelt oma ühtekuuluvust. Seda pidasid silmas ka kirjasaatjad, mõistsid hästi ajalehelugejad. Ühisrinde olemasolu pidid arvestama baltisaksa ning eesti kodanlik-konservatiivsed ajalehed, kusjuures tehti ka katseid seda liitu lõhkuda.

5. Tagasihaaravalt võiks nimetatud ühisrindesse oma mitmete poliitiliste seisukohtade põhjal kuuluda veel M. Lindenbergi «Valgus» (1880—81), kuid teatud põhjustel olid selle ajalehe suhted «Sakala» ning tema liitlastega vägagi jahedad, nii et mingist liitlaskoostööst ei olnud juttugi.

6. 1882. aasta esimesel poolel toimus meie perioodikas rida muudatusi, nii jõudude paigutuses kui vahekorras. Demokraatlike ajalehete ühisrinne, nüüd juba eesotsas «Virulasega», jäi püsima ka 1880. aastail.

«SAKALA» JA VENE AJAKIRJANDUS AASTAIL 1880—1881

E. JANSEN

1. Vene valitsevate klasside opositsiooni tõttu balti aadli vastu hakkas vene kodanlik-liberaalne ja konservatiivne ajakirjandus 1860. aastate keskpaigast peale ründama Balti erikorda. Selle taustal kujunes juba aastakümne lõpul Carl Robert Jakobsoni balti aadli vastu suunatud võitluse üheks taktikaliseks võtteks toetusetaotlus vene ajakirjanduselt. «Golosi» veergudel avaldas Jakobson — või püüdis avaldada — kriitilisi artikleid Baltimaade olude kohta.

2. Ka ajalehe «Sakala» üheks taktikaliseks võtteks kujunes toetuseotsimine vene ajakirjanduselt, ka nüüd peamiselt liberaalselt «Golosilt» kui Peterburi juhtivalt ja suurima levikuga ajalehelt. Koostöö süvenes, eriti 1880. aastast peale, ning oli balti aadli ägeda tagakiusamise tõttu Jakobsonile väga suure praktilise väärtusega. Riia kodanluse ajaleht «Rižski Vestnik», «Golos» jt. vene valitsevate klasside ajalehed omalt poolt kasutasid «Sakala» materjale balti aadli kritiseerimiseks ja valitsusel kavas olevate Balti erikorda piiravate reformide (semstvo- ja kohtureform) õigustamiseks. «Sakala» sõnumeid tõlkis ja saatis «Golosi» jt. ajalehtede toimetusse Riia vaimuliku seminari õpilane Tõnis Vares.

3. «Rižski Vestnik», «Golos», «Novoje Vremja» jt. vene ajalehed kritiseerisid, seejuures sageli just «Sakala» sõnumeile toetudes, agraarolusid Baltimaadel, balti mõisnike privileege, kohtuvõimu ja kogu Balti erikorda. Ühtlasi käsitleti ka rahvusküsimust ja eestlaste rahvusliku kultuuri arenemist. Vene ajakirjanduse seisukohad mõjutasid omalt poolt Jakobsoni avalikke seisukohavõtte mitmetes küsimustes. Vene ajakirjandus astus otseselt välja rahvuslike radikaalsemate ajalehtede ja rahvusliku liikumise tagakiusamise vastu.

4. Kuna «Sakala» toetus esmajoones «Golosile», tekib küsimus, kas see koostöö baseerus samataolisele klassibaa-sile. Sellele küsimusele aitab vastata mõlemate ajalehtede sisuline võrdlemine. Kõrvutamise saab olla vaid väga tinglik, sest «Sakala» puhul on tegemist ametlikult lihtrahvale määratud, tsensuuri poolt ahistatud väljaandega, haritud

publikule määratud «Golos» aga ilmus Peterburis eeltsensuurita. Võrdlemine näitab siiski, et «Sakala» oli talupoeglik ajaleht mitte üksnes vormilt, vaid ka sisult, olles radikaalsem ja demokraatlikum oma pealinna sõbrast.

KIRJANDUSLIKU MÖTTE POPULARISEERIMISEST 1920. AASTATE EESTI AJAKIRJANDUSES

N. ANDRESEN

1. Eesti ajalehtede osatähtsus uue esteetilise mõtte levitamisel oli eriti tunduv 1920. aastate alguses. Rohkem kui enne või pärast olid ajalehtede kirjandust ja kunsti puudutavad kirjutised sõltumatud toimetuste (resp. peatoimetajate) vaadetest ning ajalehtede taga seisvate poliitiliste parteide seisukohtadest. Avar mõttevabadus kirjanduse ja kunsti küsimustes vastas nende aastate haritlaskonna demokraatlikele nõuetele ning juurduis üldisest revolutsioonilisest olukorrast. Neil aastail nagu hiljemgi ei tule samastada ajalehtedes avalduvat esteetilist mõtet ega vastavate organisatsiooniliste küsimuste valgustamist toimetuste resp. poliitiliste parteide seisukohtadega, nagu vahel on juhtunud soliidseiski uurimustes.

2. Tallinna ajalehed («Päevaleht», «Sotsiaaldemokraat», «Tallinna Teataja») olid kirjanduse ja kunsti küsimustes üksteisele lähedal. «Tallinna Teataja» asemele astunud «Kaja» jäi esteetilise kultuuri küsimustest üldiselt kõrvale. Erilise väärtuse omandas «Päevalehe» nädalalisa «Kirjandus-Kunst-Teadus» (1921—1922, toimetaja A. Adson).

EKP mõju alused töölislehed puudutasid esteetilise kultuuri küsimusi harva ja ilma kindla kavata, mis oli tingitud nende lehtede üldisest iseloomust ja ilmumise tingimustest.

3. Kahekümnendate aastate kirjanduse ja kunsti novatorlikud taotlused koondusid ekspressionismi suuna ümber. Esmakordselt eesti kirjanduse ja kunsti voolude ajaloos avaldusid need taotlused humanistlike ideedega ning kapitalismivastase mõttega põimudes.

4. Ühiskondliku stabiliseerumise ja poliitilise reaktsiooniga ühenduses (aastast 1925) vähenes ajakirjanduse

vabadus üldse, sellega koos aga vabadus esteetilise kultuuri küsimuste käsitlemisel toimetuste seespool, olgugi et edaspidigi jäi püsima suhteliselt avar autorivabadus enamikus ajalehtedes.

HANS LEOKE NÄIDENDITE KIRJASTAJANA

A. NAGELMAA

1. XIX sajandi lõpul elavnenud eesti näitemänguharrastusele oli kõige tõsisemaks takistuseks sobiva repertuaari puudus. Näidendeid kirjutati ja tõlgiti vähe, veelgi vähem ilmus neid trükist. Näidendid ei tasunud end. Repertuaaripõua kasvades tehti käesoleva sajandi algul mõnedki katsed spetsialiseeruda näitekirjanduse soetamisele ja levitamisele. Kõige kauem ning edukamalt tegutses sel alal Viljandi raamatukaupmees Hans Leoke (1852—1919).

2. Näidendite väljaandmisel pidas H. Leoke silmas esmajoones asjaarmastajate näiteseltskondade vajadusi. Oma «Rahva näitemängude» sarjas avaldas ta peaaesjalikult kergeid naljamänge ja põrutavaid kurbmänge, mis olid mängijatele jõukohasemad ja vaatajatelegi meelepärased.

3. Algupäraste näidendite kirjastamisel jäid H. Leokese saavutused siiski tagasihoidlikuks. Raatsimata autoritele korralikult tasuda, sai ta kaubale vaid vähem võimekate kirjameestega (O. Brunberg, J. Järver, P. Koit, Jakob Liiv, J. Normann-Põhjalane, P. Pinna, A. Rennit, A. Weizenberg jt.).

4. H. Leokese katsed anda välja ka kunstiväärtuslikumaid sotsiaal-psühholoogilisi näidendeid põrkusid enamasti tsensuuritakistuste vastu. Juhtus, et näidend sai küll ilmumisluba, kuid etendamisluba siiski ei antud (M. Gorki «Põhjas», J. Linnankoski «Igavene võitlus»).

5. Eriti südamelähedane oli H. Leokesele lastenäidendite soetamine. Ta oli õieti esimene sel alal: kirjutas ise ja hankis teistelki autoritelt. Kõige kunstiväärtuslikumat pakkus A. Kitzberg.

6. H. Leokese kirjastatud näidendite tiraažid olid oma aja kohta küllaltki suured (kuni 1200 eksemplari) ning raamatute levik tänu heale reklaamile päris edukas.

7. H. Leokese arvele langeb umbes $\frac{1}{3}$ käesoleva sajandi kahel esimesel kümnendil väljaantud näidendeist. Tal olid omal ajal kõige suuremad teened eestikeelse näitekirjanduse soetamisel ja levitamisel ning ühes sellega ka eesti näitemänguharrastuse edendamisl.

EESTIKEELSE TEATMEKIRJANDUSE PROBLEEME

E. PILLAU

1. Teatmekirjandus on alg- ja vahendusinformatsiooni vahendaja, mis sisaldab nii teaduslikku kui ka mitteteaduslikku ehk triviaalset informatsiooni.

Üldjoontes vastavad head teatmeteosed vormilt järgmistele nõuetele: teatmeteose pealkirjas, alapealkirjas, eesõnas või annotatsioonis peab peegelduma raamatu kui teatmeteose olemus; teatmeteoses peab valitsema sisutihe, selge ja lühike stiil ainekogu esitamisel ja materjal peab olema toodud kindla struktuuri järgi, mis avab maksimaalselt aine kõikvõimalikud aspektid. Hea teatmeteose teatmistu peab olema vormistatud nii, et aitab avada teatmeteoses peituvat informatsiooni täiendavalt või üldse toob teose teatmeteoste ritta.

2. Teatmeteos peaks olema operatiivne kaasaegne informatsioonivahend, millel on kõige laiem, massikommunikatsioonidega võrreldav kasutajaskond.

3. Üldist teadmiste ringi haaravate koguteoste koostamisega tegeldi juba antiikühiskonnas. Erialased teatmeteosed tekkisid hiljem, mis lubab neid ka eraldi käsitleda. Nii üldiste kui ka erialaste teatmeteoste hulgast eraldame aga biograafilise teatmekirjanduse. Selle iseärasuseks on isikunimeline märksõna, mille all kajastuvad isiku osavõtt kollektiivsest tööst või isiklikud saavutused ja selle kõrval isiku tegevusele mõju avaldanud tegurid, mis aitavad mõista isiku osatähtsust inimkonna progressis. Sellepärast on oluline pühendada suuremat tähelepanu biograafiliste teatmeteoste koostamisele ja kirjastamisele.

4. Suure eeltöö eestikeelse universaalse teatmekirjanduse loomiseks tegid XVIII—XX sajandi keelemehed, eriti

leksikonilaadiliste keelesõnaraamatute koostajad, nagu O. W. Masing, F. J. Wiedemann ja J. V. Veski. Tinglikult võime esimeseks eestikeelseks universaalseks entsüklopeediliseks teoseks lugeda A. Grenzsteini «Eesti sõnaraamat» (1884). Hiljem hakkasid universaalsed rahvalikud teatmeteosed ka ideoloogilises võitluses oma osa etendama. Eestikeelse universaalse entsüklopeedilise teatmeteose väljaandmine on kõigil aegadel olnud seotud poliitiliste, majanduslike, organisatsiooniliste ja isiklike aspektide keeruka kompleksiga, mis on avaldanud kavatsuste elluviimisele mitmesugust mõju ja tihti tööd komplitseerinud.

5. Erialaseid entsüklopeediaid eesti keeles tervikuna ilmunud ei ole. Neile ligilähedastest leksikonidest on esimene A. Heraklides-Treumanni koostatud ja J. Lilienbachi kirjastusel ilmunud «Teadusline piibli sõnaraamat» (1911), mille omaaegne progressiivne iseloom on tajutav tänapäevalgi. Suure populaarsuse võitsid 1920.—1930. aastatel praktilised leksikonid, nagu näit. «Perenaise leksikon» (1933—1935). 1940.—1950. aastatel valitses eestikeelsete erialaste leksikonide põud, mis viimasel aastakümnel on asendunud rea tõkeliste erialaste leksikonidega peamiselt ühiskonnateaduste alalt. Puuduvad aga praktilised leksikonid tootmise ja teenindamise alal. Ei rahulda ka leksikonide temaatiline piiratus üldse.

6. Praktiliste teadmiste kõige üksikasjalikumaks informatsiooniliseks vahendajaks on käsiraamatud, mida eesti keeles 1917—1968 on ilmunud mõneti üldistatult ligikaudu 200 erineval teemal. Kuid see teemade ring katab vaid väiksema osa erialaste käsiraamatute vajadusest vabariigis ja neistki käsiraamatutest on paljud vananenud. Tähelepanuväärne on asjaolu, et viimase 30 aasta jooksul on ilmunud käsiraamatuid rohkem kui eelmise sama pika perioodi jooksul, nende maht on suurem ning materjali teatmeline korraldamine tihti parem kui eelneval perioodil. Puuduseks on aga temaatiline piiratus ja väljaandmise planeerimatus.

7. Eesti keele suurte sõnaraamatute (kirjakeele seletava, etümoloogilise, murrete jt.) koostamine nõuab enesestmõistetavalt pikka aega. Kuid näit. 6—8 aspektist korraga sõnavara avav keeleline rahvaleksikon peaks ilmuma varem. Erialased sõnaraamatud peaksid ilmuma ühelt poolt tõlkesõnastikena eesti, vene ja vastavalt alale paaris-kolmes võõrkeeles või siis eesti keeles seletava sõna-

raamatuna, eeldusega üle kasvada erialaseks leksikoniks.

8. Muud tüüpi teatmekirjanduse — teatmike, juhtide, nimestike, kalendrite jm. — väljaandmisel valitseb suur juhuslikkus. Aastaid ainus olnud teatmeline «Kalender...» on aasta-aastalt kaotanud oma teatmelise iseloomu, alates 1962 ka «teatmiku»-pealkirja, ja muutunud lihtsalt artiklite kogumikuks.

9. Teatmekirjanduse rikastamiseks on vajalik asuda koostama ja regulaarselt välja andma «Eesti Nõukogude Aastaraamatut» ning samalaadseid rajoonide kogumikke. Intensiivsemalt ja teatmelisemalt korraldatuna tuleb kasutada teatmeliste, sealhulgas leksikonilaadsete materjalide avaldamiseks jooksvat erialast perioodikat ning väljaannete «Rahva Hääle», «Sirp ja Vasar» ja «Küsimused ja Vastused» veerge. ENE toimetus võiks entsüklopeedia märksõnastiku jooksva täiendamise käigus avaldada etteollitava perioodikana informatsioonikaarte, millest oleks võimalik korraldada kaartentsüklopeediat kuni vastava uue täienduse trükist ilmumiseni raamatu kujul.

10. Oluline on asuda välja töötama eestikeelse teatmekirjanduse ettevalmistamise ja väljaandmise vabariiklikku koondplaani aastani 1980 või isegi kuni 2000, mis peaks sisaldama põhiliste teatmeteoste temaatika ja tüübid vastavalt lugejamäärangule ning ette nägema keskmised ratsionaalsed ajavahemikud iga tüüpi ja igal teemal ilmuva teatmeteose uuteks väljaanneteks.

11. Teatmeteoste ratsionaalseks, otstarbekaks ja plaanipäraseks kirjastamiseks oleks vajalik asutada mõne teadusliku asutuse juures uurimisgrupp raamatu kui informatsioonivahendi uurimiseks, sealhulgas teatmeteoste struktuuri, teatmeteoses avaldatava informatsiooni ja kasutaja seoste uurimiseks.

FRIEDRICH PUKSOO JA EESTI RAAMATUTEADUS

A. PALM

1. Tsaarivalitsuse tingimuses tehti XIX sajandil ja XX sajandi algul olulisi eeltöid eesti raamatu uurimiseks.

2. Kodanliku vabariigi tekkimine, mis lõi eeldused rahvuslike teaduste viljelemiseks Eestis, pani põhja ka eesti raamatu uurimisele, mis andis silmapaistvaid tulemusi eriti 1930. aastail.

3. Juhtivaks uurijaks raamatuteaduse alal tõusis neil aastail Friedrich Puksoo. Ta arendas laialdast uurijategevust Tartu Ülikooli Raamatukogu juhataja kutsetöö kõrval. Enam kui kümnes lühemas ja pikemas töös käsitles ta rohkele arhiivainestikule tuginedes peasjalikult XVII ja XVIII sajandi trükkalite ning XVII ja XIX sajandi raamatukauplejate tegevust. Tema kõige tüsedamaks ja tänapäevani asendamatuks jäänud saavutuseks on eesti raamatu ajaloo esimene tervikkäsitus — «Eesti raamatu arengulugu» (Tallinn, 1933, 187 lk.). Peamiselt raamatu ülemaailmset arengut ja temaga seotud huvitavaid seiku käsitles teine teos «Raamat ja tema sõbrad» (Tartu, 1934, 116 lk.).

4. Eesti kirjanduslugusid oli juba varem mitmeid kirjutatud, samuti poliitilise ajaloo käsitlusi, kodanlikul ajal anti kokkuvõtlikud käsitlused ka eesti kunsti, muusika ja teatri ajaloost. Puksoo teosega «Eesti raamatu arengulugu» viidi raamatu ajaloo käsitus teiste aladega võrdsele tasemele.

5. Viimase 25—30 aasta jooksul pole raamatuteaduse seisundi tõstmisel enam edu saavutatud: kõigist üritusist hoolimata pole Teaduste Akadeemia süsteemis õnnestunud luua kutselist raamatuteaduslikku uurimisgruppi, nagu see õnnestus kunsti- ja teatriaialoo alal. Uurimistööks ettevalmistatud spetsialistid on pidanud leiba otsima teistel tööaladel.

6. Samal ajal on isetegevusliku kallakuga, ent enamikus täiesti professionaalsel tasemel uurimistöö raamatu, ajakirjanduse ja bibliograafia ajaloo valdkonnas jätkunud ja mitmekesisistunud. Sellest on osa võtnud üle paarikümne entusiastliku mitmetelt kutsealadelt. Ometi ei ole noorema põlvkonna ridadest kerkinud sellist suurt spetsialisti raamatuteaduse alal, nagu oli Fr. Puksoo, ega ole ka ühendatud jõududega suudetud korrata seda, mida Puksoo tegi

ametiülesannete kõrvalt üksinda: koostada eesti raamatu ajalugu kaasaegsel tasemel.

7. Kõrgest east hoolimata on Fr. Puksoo jälle uurijate esirinda tõusnud, pärast seda, kui ta represseerituna oli parimas tööeas hulk aastaid oma erialalt kõrvale tõrjutud. Ta on esinenud ettekandega raamatuajaloo konverentsil, avaldanud uurimuslikke, kriitilisi ja memuaarilisi kirjutisi «Keeles ja Kirjanduses» ning TRÜ Toimetisis. Teda kutsuti vene trükikunsti juubeli puhul 1964 väljaantud koguteose kaastööliseks eesti ja baltika raamatu osas. Ilmumas on mitmeaastase töö viljana suurem teos (kord juba kasutatud pealkirja all) «Raamat ja tema sõbrad», mis annab tiheda faktirikka ülevaate nii eesti kui kogu maailma raamatust ajas ja ruumis.

8. 23. jaanuaril 1970 täitub Friedrich Puksool 80 eluaastat. Raamatusõbrad õnnitlevad!

L. Ploompuu («Rahvusbibliograafia ja «Raamatute üldnimestik») ja H. Johani («Bibliograafia mõiste, definitsioon ja tüpologia») ettekannete teesid puuduvad.

SISUKORD

H. Kulpa, Oskar Kallas ja arhiivraamatukogu	3
L. Laidvee, Arhiivraamatukogu sidemed Leningradi eesti kirjastusega	5
A. Palm, Arhiivraamatukogu evakuatsioon	6
I. Veersalu, Mõnda E. Winkelmanni «Bibliotheca Livoniae historica» saamisloost	8
H. Palli, Ajaloolane bibliograafia ja teaduslik informatsioon	9
J. Peegel, Varasema eesti ajakirjanduse osast lugeja geograafilise horisondi avardamisel	10
A. Muinaste, Pärnu osa eesti ajakirjanduse ajaloo XIX sajandil	11
M. Kahu, Eesti demokraatlike ajalehtede ühisrinne aastail 1878—1882	13
E. Jansen, «Sakala» ja vene ajakirjandus aastail 1880—1881	14
N. Andresen, Kirjandusliku mõtte populariseerimisest 1920. aastate eesti ajakirjanduses	15
A. Nagelmaa, Hans Leoke näidendite kirjastajana	16
E. Pillau, Eestikeelse teatmekirjanduse probleeme	17
A. Palm, Friedrich Fuksoo ja eesti raamatuteadus	20

Siin raamatukogu ja kirjastuse ühisele komisjonile, nagu see on nähtav raamatukogu ja kirjastuse ajal. Ühine komisjon on teinud otsuseid, mis on seotud raamatukogu ja kirjastuse ühisele komisjonile.

Siin raamatukogu ja kirjastuse ühisele komisjonile, nagu see on nähtav raamatukogu ja kirjastuse ajal. Ühine komisjon on teinud otsuseid, mis on seotud raamatukogu ja kirjastuse ühisele komisjonile.

IV ЭСТОНСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПО КНИГОВЕДЕНИЮ 30—31 октября 1969. Тезисы докладов. Редакционно-издательский совет Академии наук Эстонской ССР. Таллин, ул. Сакала, 3.

Toimetaja M. Kahu. Tehniline toimetaja K. Kurmiste. Laduda antud 3. IX 1969. Trükkida antud 7. X 1969. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 1,5. Ting-trükipoognaid 1,23. Arvestuspoognaid 1,01. Trükiarv 300. MB-08127. Tellimise nr. 2075. Trükikoda «Kiir», Viljandi, V. Kingissepa t. 31.

Tasuta.

Tasuta.

A
47180

...229204

TÜ RAAMATUKOGU



1 0300 00229201 1